

Tekintélyelvű nyilvánosságból diktatórikus nyilvánosságba: sajtó és hatalom viszonya a Horthy-korszakban

Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban.

Argumentum, Budapest, 2011. 314 oldal.

Sipos Balázs meglepetéssel szolgál legújabb könyve elején: nem veszi magától értetődőnek politika és írott média kutatását a Horthy-korszakban, hanem ambiciózus kísérletet tesz a nagy múltra visszatekintő politika- és társadalomtörténet-írás, valamint a jóval fiatalabb médiatörténet-írás kapcsolódási pontjainak bemutatására, hogy így jelölje ki témája elméleti és módszertani kiindulópontját, és ezzel ön maga pozícióját a nemzetközi elméletek, megközelítések erdejében. Izgalmas felütés, főképp Magyarországon, ahol a sajtótörténet egészen a közelmúltig segédtudomány, illetve az irodalom- és történettudomány része volt, és ahol a mai napig kérdéses a médiatörténet-írás önállósága.¹ A szerző maga is leszögezi: kevés az olyan hazai kutatás, amely a média és a politikai (hatalmi) viszonyok összefüggéseit elemezné. Nyilván ezért érezhette szükségesnek, hogy olyan elméleti, módszertani kérdésekre is választ keressen a bevezetőben, amelyekre az olvasó nem feltétlenül számít egy a Horthy-korszakról szóló könyv kézbevételekor: például válságban van-e a politikatörténet, új-e igazán a magát újnak mondó változata, meddig terjed a társadalomtudomány, lehatárolható-e a médiatörténet-írás vagy inkább szétfolyik?

Sipos Balázs első könyve² a feldolgozott korszakot tekintve szintén jócskán belenyúlt a Horthy-korszakba, de elsősorban az újságírók szakmai szerveződésének története, illetve az újságírói szerepfelfogás alakulása kapott benne hangsúlyt és kevésbé a hatalomhoz való viszony. Sipos újabb kötete most ezt az egykor vállaltan háttérbe szorított kérdést járja körbe a teljes Horthy-korszakot tekintve. Ehhez nemcsak magát a (politikai) sajtót használja fel – amely tehát egyszerre tárgya és forrása munkájának –, hanem levéltári anyagokat, személyi iratokat vizsgál, periratokat, jogszabályokat, közlönyöket, statisztikákat böngész, máshol pedig sajtóval kapcsolatos pamfletekből, röpiratokból, valamint újságíró-memoárokból, szépirodalmi művekből szemezget.

¹ Lásd ehhez még Széchenyi Ágnes 2004: A huszadik század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány* (49.) 10. 1159; Gyáni Gábor 2006: Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából. *Médiakutató* (7.) Tavasz. 57–69.

² Sipos Balázs 2004: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében.* Napvilág, Budapest.

Mint az I. világháború alatti és utáni (két világháború közötti) médiajelenségeket tárgyaló munkák többsége,³ Sipos könyve is abból indul ki, hogy a média közönségre gyakorolt hatásáról szóló korabeli, gyakran erősen túlzó tudományos és népszerűsítő feltételezések, képzetek⁴ jelentősen hozzájárultak a propaganda szerepének korszakbeli felértékelődéséhez. Európa-szerte kettős megközelítés volt érvényben: a kortársak egyrészt morális ítéletet mondtak a propagandáról, amihez negatív tartalmat kapcsoltak (ez nagy változás volt a századfordulóhoz képest), másrészt felismerték politikai hozadékát, azaz megkülönböztettek „jó” és „rossz” indoktrinációt. Itthon a háború után a kívánatos eszmék irányzatos és elfogult – hosszan és folyamatosan történő – terjesztését, illetve „felvilágosítást” értették rajta.

Sipos Balázs kerüli az időtálló fogalmak mechanikus használatát; fogalomról fogalomra haladva mutat rá az egykori és mai jelentések hasonlóságaira és eltéréseire. A propaganda mellett a közvélemény fogalmának sokféleségét is részletesen tárgyalja; nálunk például a harmincas években a sajtó elméletével foglalkozók körében konszenzus volt abban a tekintetben, hogy a közvéleményt nehéz irányítani. Ebből arra következtethetünk, hogy – a 19. századi liberális közvélemény-fogalomtól eltérően, miként azt például Jürgen Habermas leírta – ekkor már a tömegek hangulatát értették rajta. A publicisták ugyanakkor rugalmasan használták, és általános meggyőződés volt az újságok szócső szerepe.

A magyar médiaviszonyok között a propaganda szerepének tulajdonított fontosság kérdésének alakulását végig nyomon követhetjük Sipos könyvében: nemcsak az elméletek, megközelítések, tervek terén, hanem a gyakorlatban is. Bár a propaganda kísértése egyre csak fokozódott a korszakban, az önálló propagandaminisztérium gondolata végül még a II. világháború alatt sem öltött testet: a Horthy-korszakban eleinte a külügyminisztérium egy részlege, majd a miniszterelnökség sajtóosztálya felelt érte. Hogy miért nem valósult meg az önálló tárca, azt a szerző csak a háború idejére vonatkozóan tárgyalja: a kormányzati sajtópolitika működtetői úgy vélték, Magyarországon a nyílt propaganda kontraproduktív. A hazai hatalmi elitek, hangsúlyozza Sipos, inkább hittek az úgynevezett suttogók – a hallgatóság kritikai érzékét kijátszó civilek – nyilvános fellépései, valamint a „hangulatkeltő” cikkek hatékonyságában.

A Horthy-korszak első felére jellemző propagandagyakorlat bemutatásához a szerző a hatalom, a társadalom és a sajtó viszonyában neuralgikus problémaként jelentkező „zsidókérdés” (azaz a zsidó mint a magyartól idegen faj elfogadtatása) tárgyalását választotta. Sipos beavatja az olvasót az antiszemita propaganda és az arra válaszként született ellenpropaganda működésébe: megtudhatjuk milyen trükkökkel, technikákkal igyekeztek többségi véleménynek

³ McQuail, Denis 2003: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris, Budapest, 360–361; Bertho Lavenir, Catherine 2005: *A demokrácia és média a 20. században*. Csokonai, Debrecen, 127–166.

⁴ Például a Harold Lasswell nevéhez köthető úgynevezett injekciós tű modell, amely szerint a médiainger azonnal a kívánt közönségválaszt eredményezi.

beállítani a magukét (ez főleg az antiszemitákra volt jellemző), hogyan cáfolták a másikat (ez az ellenpropagandára), és miféle tekintélyeket emelt a pajzsra mindkét tábor, hogy igazát bizonyítsa.

A Horthy- és a Kádár-rendszer nyilvánossága összevetésekor gyakran hallani a következő szembeállítást: a „létező szocializmussal” ellentétben a Horthy-korszakban civil szféra és sokszínű sajtó is létezett. Sipos Balázs azonban meggyőzően mutat rá arra, hogy a Horthy-rendszer alapvető ellentmondásai a nyilvánosságban is tetten érhetőek voltak: bár a tekintély védelmén nyugvó rendszer többpárti volt, mégsem a választásokon dőltek el a kormányzati és ellenzéki szerepek, és ez a médiarendszerre is hatással volt. A tekintélyelvű politikai rendszer tekintélyelvű nyilvánosságot teremtett: bár a sajtó politikai szempontból kifejezetten sokszínű volt, mégsem volt sajtószabadság abban az értelemben, hogy a gondolatát bárki szabadon közölhette volna. Az 1919 után az angol külpolitika elvárásai szerint megújult lappiac helyzetét a soros kormányok mindig a maguk javára módosították, sőt, a Horthy-korszak utolsó harmadában, 1938-at követően már egyenesen diktatórikus nyilvánosságról beszélhetünk. A háborúig Sipos szerint „korlátozott, de eleven pluralizmus” és csoportok szerint fragmentált nyilvánosság létezett (118). Hozzátehetjük: ez a pluralizmus azonban polarizált volt, azaz a médiumok – akárcsak ma⁵ – nem igazán adtak teret érdemi vitáknak, ezzel megvonva a konszenzusra való törekvés esélyét is. A fragmentáltság ugyancsak a sajtószabadság súlyos deficitességére irányítja a figyelmet: a relatíve sokszínű információ hozzáférhetősége az iskolázatlan tömegek számára magától értetődően jelentősen korlátozott volt.

A korszak kulcsszava a tekintély: a háború, a forradalmak és a területvesztés után a további társadalmi dezintegráció megakadályozása érdekében elsődlegessé vált a rendszer tekintélyének védelme. A szerző hangsúlyozza, a magyar kormányok (európai társaikhoz hasonlóan) nem azt próbálták befolyásolni, hogy a lapok mit közölnek, hanem azt, miként teszik azt. Az úgynevezett presztízs-védelemre irányuló hatalmi törekvéseket az újságírók is megértéssel fogadták, de a lapbetiltásokat már nehezen tolerálták. A tekintélyvédelemre jó példa, hogy 27 kormányzósértési per indult 1928-ban, és az ilyen ügyekben a végrehajtó hatalom – a bírói hátrányára – nagyobb szerepet vitt. Az állam nemcsak a sajtóban, hanem a nyilvánosság egész rendszerében fellépett az állami tekintély, mindenekelőtt a kormányzó személye védelmében a politikai nyilvánosságba való beavatkozást lehetővé tévő, úgynevezett államvédelmi törvényre (1921:III. tc.) hivatkozva. A tekintélyvédelem, illetve az úgynevezett alapértékek (például a család) védelmének első számú eszköze a sajtópolitika volt, amely egyszerre jelentett jogi szabályozást és a sajtóstruktúra átalakításának szándékát, azaz egyszerre volt jogi és politikai kérdés. A könyv régi hiányt pótol azzal, hogy eligazítja olvasóját a jogi szabályozás útvesztőiben: a háború előtti, illetve alatti szabályozáshoz való (részbeni) visszatérés, illetve annak továbbszűkítése, új szabályok

⁵ Bajomi-Lázár Péter 2010: *Média és politika*. PrintXBudavár Rt., Budapest, 11–12.

megalkotása, az igazságszolgáltatás és a végrehajtó hatalom hatókörének állandó változása jelentik a tekintélyvédelem korszakának sokszor bizonytalan viszonyait. Számos lapot nem engedélyeztek, egyes lapok kolportázsát megvonhatták (például *Népszava*), de olyan lap is akadt, amit végleg betiltottak (például *Világ*). E tekintetben is 1938–1939 a korszakhatár: a sajtórendeletek előírásait innentől kezdve törvénybe foglalták, így az ekkor érvénybe lépett zsidótörvények és a kapcsolódó rendeletek egyre közelebb hozták az ellenforradalmi időszak nagy álmát, a sajtó „keresztény nemzetivé” alakítását. Sipos Balázs sikerrel győzi meg olvasóját arról, hogy a sajtópolitika alakulása nemcsak formálja, hanem tükrözi is a politikai rendszer működését, és éppen ezért hasonlóképp érvényes rá az egész korszak ellentmondásossága, miszerint „a Horthy-korszakot az 1914 előtti Magyarország liberális konzervatív rendszerének továbbélése, és annak tagadása, valamint az ellenforradalom egyszerre határozta meg” (127).

A szerző nem elégszik meg a hatalom perspektívájának bemutatásával, hanem kitér arra is, hogyan látták a felelősség kérdését a másik oldalon. A sajtó képviselői ragaszkodtak az 1848 óta a magyar tradíció részének tekinthető fokozatos felelősség elvéhez (úgynevezett belga rendszer): azaz, hogy – érintettség sorrendben – a szerző, a felelős szerkesztő és a kiadó, és mindig csak az egyikük felelős a közlésért. Ez azt eredményezte, hogy a sajtótörvény több bűnös esetén is csak egyet büntetett, bár sokan szerették volna, hogy a kiterjesztett felelősség francia és német mintáját részesítsék előnyben, ami lehetővé tette volna, hogy az ügyészség bűnsegédekert keressen. A fokozatos felelősség rendszere ennek ellenére a korszak végéig érvényben maradt. A gyakorlatban megvalósult sajtópolitika árnyékában számos fiókban maradt sajtópolitikai koncepció létezett. Sipos Balázs ezeket is részletesen bemutatja, hiszen a megvalósulatlan ideák ismertetése is hozzátartozik az adott korszak alaposabb megértéséhez. A szerző szerint így tesztelhető, mennyire volt elégedett a kormányzat az irányítási, szabályzási eszközökkel, illetve megmutatja, milyen alternatívák jelentek meg a korszakban. Szemben a liberális és szociáldemokrata koncepciókkal, az ellenforradalmi időszakban a „zsidó sajtó” ellen irányuló szélsőjobboldali sajtópolitikai koncepciók – a harmincas évek végén kormányszintre kerülve – a gyakorlatban is megvalósultak: 1938-ban az úgynevezett első zsidótörvény részeként sajtórendészeti rendelkezésként betiltottak kétszáz zsidónak mondott lapot, majd felállították a sajtókamarát és számos további, a sajtót egyneműsítő rendeletet hoztak.

A kamara létrejötte kapcsán tér rá a szerző az újságíró-társadalom összetételében bekövetkezett változások bemutatására. Többek között arról olvashatunk, mit jelentett jogi szempontból újságírónak lenni, milyen felekezethez tartoztak az újságírók, vagy hogy miképp változtak – nemek szerint is – a fizetések, a nyugdíjak, a jövedelmi viszonyok. Azt is megtudjuk: bár a korszakban fokozatosan nőtt az újságírók száma, a hivatások között továbbra is alulreprzentáltak maradtak. Fontos változás az is, hogy miközben a lappiac viszonylag színes maradt, a kamara felállítását követően az újságírók száma drasztikusan csökkenni kezdett, ami tehát a kormányzati sajtópolitika – elkötelezett utánpótlás biztosítására

való törekvésének – egyértelmű következménye volt. Ennek csak látszólag mond ellent, hogy az újságíróképzés helyett a korszakban szinte végig az önrekrutáció volt érvényben. A céhes rendszerű képzés 1941 őszéig, amikor a kamara keretei között elindították az ideológiai szűrőnek szánt sajtó-főiskolai tanfolyamot, kizárólag a szerkesztőségekben zajlott. Sipos Balázs leírásából úgy tűnik, nálunk az újságírói mesterség hivatássá válása – a nyugat-európai országokkal ellentétben⁶ – a képzés feltételeinek megteremtése nélkül zajlott le, ami azt mutatja, hogy a sajtó alig tudta érdemben befolyásolni saját gyakorlata újjászervezését.

Az újságírói szerepfelfogás mellett átalakult az újságírás normája is. Folyamatosan gyengült a szakmai szolidaritás és a csoporttudat, ami elsősorban az 1930-as évek elejétől vált érzékelhetővé. A sajtó szabadsága és a közönség szolgálata mint norma helyett megjelent a politikai alárendeltség elfogadása. Ezzel az üzemszerű lapelőállítás hazai kezdetekor létrejött újságírói szerepfelfogás (itt nyilván az európai minta szerinti *semleges*en objektív, illetve *elkötelezett* szerepekre kell gondolnunk), és a jogi szempontból a magántisztviselőkre hajazó „önálló” újságírótípus mellett megjelent, majd hozzá képest előtérbe került a közvélemény vezetésére törekvő, propagandista szerepfelfogással jellemezhető újságíró.

A sajtó hatalomhoz való viszonyának elemzése elsősorban nem gazdaságtörténeti kérdés: a könyvben felrajzolt ív, amely a politikai és jogi hatalmi lépéseket, valamint az újságíró-társadalom rájuk adott válaszait írja le, önmagában is kelően informatív és analitikus, mindazonáltal kiegészíthető lehet a sajtóvállalkozások–piac–állam kapcsolatrendszerének elemzésével is, amire a szerző e könyvében csak röviden tér ki (119–120, 203). Gazdasági kérdés például a Gömbös-kormány idején a sajtó formálásában az állam korábbiakhoz képest hangsúlyosabb térnyerése, ahogy a később zsidónak mondott sajtó einstandolása is. Fontos volna még többet tudni a nagy magyar sajtóvállalkozások, a hazai nagy példányszámú populáris sajtó sorsáról, adott esetben államosításáról is (lásd például *Az Est*-lapok sorsát). Válaszra vár az is, hogy az I. világháború előtt a véleményformáló politikai sajtó mellett, illetve annak hátrányára megerősödött népszerű lapok térnyerése folytatódott-e a Horthy-korszakban, ahogy az Európa nyugati felében történt, vagy sem. Ha igen, pártatlanságra való törekvésük folytonos volt-e? Ha nem, mi okozta a megtorpanást? Ezzel kapcsolatban a hírközlés gyakorlatában bekövetkezett változásokról is értesülhetnénk: hogyan alakult a hírverseny, és ez milyen következményekkel volt például a hírek szerkesztésére? Ha csak a politikai sajtót nézzük, más európai országokhoz hasonlóan⁷ nálunk is megjelent a politikai hetilap műfaja; ez milyen változást jelentett a napilapok szempontjából? Milyen volt az ellenzéki sajtó finanszírozása? Általában a sajtóvállalkozások működési feltételeinek ismertetése olyan kérdés, amely a korszak jobb megértését nyújtja. A mindenkori állami beavatkozás fontos módja a támogatások juttatása: jó lenne tudni, ennek hol húzódtak a még legitim határai a Horthy-korszak különböző

⁶ Lásd például Bertho Lavenir, Catherine 2005: *A demokrácia és média a 20. században*. Csokonai, Debrecen, 60–61.

⁷ Bertho Lavenir, Catherine 2005: *A demokrácia és média a 20. században*. Csokonai, Debrecen, 51.

kormányzatai alatt. Érdemes volna a hirdetések alapján is mérleget vonni: a piaci szereplők hirdetési mennyiben szabadították fel a sajtótermékeket a közvetlen politikai ellenőrzés alól? Summa summarum, a két világháború közötti sajtótermékek állami és piaci pozícióinak feltérképezése még várat magára, pedig e nélkül aligha válaszolható meg teljes biztonsággal, mekkora szabadsággal is rendelkezett a magyar sajtó, milyen volt a pártokhoz kötődése, és hogyan viszonyult a tekintélyelvű, majd diktatórikus nyilvánosságához.

A II. világháború idején a kötött újságírás rendszere lépett életbe: Sipos Balázs meggyőzően mutat rá, hogy a hivatásrendi, politikai és faji szempontok alapján felállított kamara mellett a sajtószabadság további korlátozására és a lappiac intenzív átrendeződésére került ekkor sor. Hivatalosan is felállt egy – miniszteri delegáltakból álló – cenzori testület, a Sajtóellenőrző Bizottság, amely az ügyészséggel együtt látta el a cenzori feladatokat. A háború alatt nyílt cenzúra érvényesült tehát; ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban ne lett volna cenzúra; volt, csak burkolt formában. Ugyanakkor a munkamegosztás, és persze a permanens németbarátság mellett is biztosítani kívánt angol–amerikai szimpátia miatt kusza viszonyok jellemezték az állami cenzúrát, és a szerző becsületére legyen mondva, sikeresen tisztázta e viszonyokat az olvasó számára, helyenként a korábbi szakirodalom tévedéseire is rámutatva.

A cenzúra kijátszására felhozott példákat azonban hosszabban is lehetett volna sorolni. Összességében keveset tudunk meg az „ellenzéki sajtó” működéséről, és szívesen olvastunk volna a tekintélyelvű, illetve a diktatórikus nyilvánossággal szembenő kritikus újságírás fogásairól, technikáiról is. Ezzel kapcsolatban felmerülhet: a riport mint műfaj, mely a századfordulón robbant be, a nem kormánypárti sajtóban vált-e népszerűbbé? Ide kapcsolódik a Horthy-korszak idején megjelent élclapok vizsgálata is, amely – ellentétben a Monarchia időszakával⁸ –, egyelőre adóssága a hazai sajtó- és médiatörténetnek.

A könyv általában nem törekszik az egyes sajtótermékek, illetve az ott tevékenykedők enciklopédikus bemutatására.⁹ Sajtó és hatalom viszonyát mindegyiknél a hatalom lépései, valamint a hatalmi lépésekre adott válaszok alapján ismerjük meg. A korszakban működő több száz politikai orgánus valamelyike név szerint csak akkor szerepel, ha egy-egy, a sajtóval kapcsolatos hatalmi lépés következményeiről, illetve a propaganda működésének bemutatásáról van szó. A szerző egyetlen lappal tett kivételt: a nyilas *Magyarság* (és a kapcsolódó nyilas évkönyvek) Szovjetunióról alkotott képén keresztül egy esettanulmányban bemutatja a propaganda gyakorlatát a II. világháború első időszakában. A szóhasználat önleplező, a hírérték csak másodlagos – többek között ez derül ki a lap és az évkönyvek cikkcakkjait körültekintően elemző szövegből. Szívesen olvastunk volna ugyanakkor arról is legalább az említett esettanulmány kapcsán,

⁸ Buzinkay Géza 1983: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Corvina, Budapest.

⁹ Erre vonatkozóan lásd Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor 2001: *A magyar sajtó története*. Sajtóház, Budapest.

fennmaradt-e szerkesztőségi anyag, ami alapján még jobban bepillantást nyerhetnénk a lapkészítés korabeli folyamataiba.

Sipos Balázs itt tesz először említést a fényképhasználatról, de sajnos csak futólag (lásd a *Magyarság* a szovjet–finn háború értékelésekor képeket is közölt „a finn szabadságharc hős vezetőiről”¹⁰). Pedig feltételezhető, hogy a korszakban már jól elterjedt fénykép a magyar sajtó egészében szoros kapcsolatban állt a publikált szöveggel. A vizuális információk retorikai olvasata segített volna belátni, mekkora jelentőségre tett szert a korszakban a fénykép a (politikai) sajtóban.

Sipos Balázs elsősorban nagy korszakívét kívánt rajzolni a sajtó és a hatalom egymással kialakított viszonya és az így keletkezett mozgásterek szempontjából, a megvalósulatlan koncepciók, ideák bemutatását sem mellőzve. Ezért csak néhány esettanulmány szerepel a könyvében. Nyilván a további kutatások kiegészíthetik a könyvnek köszönhetően kirajzolódott képet, bizonyos pontokon módosíthatják majd azt. A vizsgált korszakban a sajtó társadalmi ellenőrzése régóta defektusnak számított már, sőt, az I. világháború óta a propaganda kísértése is állandósult: 1914-től fogva mindig különböző okokból és mértékben, de nyíltan és folyamatosan korlátozták a szabad információáramlást, és ez a gyakorlat a Horthy-korszakban is folytatódott, sőt, a korszak második felétől egyre csak rosszabbodott, majd végül diktatórikus nyilvánosságba torkollott.

Sipos Balázs könyve – amely akárcsak a sajtó és a média általában, *tárgyal és meggyőz* – egy jövőbeli, 20. századi magyar médiatörténethez kínál szilárd kiindulópontot. A két világháború közötti időszakban az információáramlásban a döntő szerep még a sajtóé, de annak helyzetét, ha csak nagyon fokozatosan is, de érinti a rádió, valamint a filmhíradók megjelenése, és az információáramlás technikai alakulása természetesen hatással van hatalom és média viszonyára is. E kapcsolat a 20. században Magyarországon óriási téma ugyan, de feldolgozása, bemutatása elengedhetetlen ahhoz, hogy új nézőpontból – a sajtószabadságot biztosító alkotmányos garanciák betartása, vagy be nem tartása szempontjából – tekinthessünk rá a hazai tekintélyelvű rendszerek, diktatúrák, valamint a deficiens demokráciák működésére.

Balázs Eszter

¹⁰ Az I. világháború kapcsán is említést tesz a fényképes beszámolók fontosságáról (45–46).